

نگاهی به تاریخ منا و حوادث آن

محمد سعید نجاتی^۱

چکیده

این مقاله ضمن معرفی سرزمین منا و پیشینه تاریخی آن در منابع اسلامی، به حوادث تاریخی و وقایع مهم رویداده در آن، پرداخته است. در مقدمه، وجوه تسمیه و محدوده و موقعیت جغرافی منا و پیشینه آن در منابع اسلامی آمده و سپس تاریخ اسکان و ساخت و ساز در منا تا به امروز بررسی شده است. حضور معصومان: در منا از دیگر موضوعاتی است که در این مقاله به آن پرداخته شده و در مواردی مصادف با حوادث مهم نیز بوده و در پایان، مهم ترین حوادث و سوانحی که در مدت طولانی عمر منا تا امروز در آن رخ داده است، بررسی می شود.

کلیدواژه: منا، آتش سوزی در منا، کشته شدن حجاج، پل های جمرات، تلفات حج.

۱. نام منا

گستره منا از عرفات به سوی مکه کشیده شده و از مکه با گردنه ای جدا می شود. وجه تسمیه های مختلفی برای منا نقل شده است. لغویان ریشه نام منا را از «امناء» به معنای ریختن می دانند که به تناسب ریخته شدن خون قربانی های بسیار، بر آن نهاده اند، (زهری، ج ۱۵، ص ۳۸۱، ج ۱، بی تا؛ فیروز آبادی، ج ۴، ص ۴۵۰، ج ۱، بی تا).

۱. دانش آموخته سطح چهار حوزه و دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه اصفهان.

اما در برخی روایات «مُنَى» به معنای آرزو، ریشه نام «مِنَا» دانسته شده است؛ زیرا در این سرزمین بود که حضرت آدم علیه السلام آرزوی بازگشت به بهشت کرد. (ازرقی، به کوشش رشدی الصالح، ج ۲، ص ۱۸۰، ۱۴۱۵ق؛ خوارزمی، محمد بن اسحاق، به کوشش ذهبی، ج ۱، ص ۱۲۴، ۱۴۱۸ق.)

منا به معنای مرگ را نیز ریشه این نام می دانند؛ چرا که مرگ قربانیان حجاج در این درّه است. (ازهری، محمد بن احمد، ج ۱۵، ص ۲۹۳، ج ۱، بی تا؛ ابن منظور، ج ۱۵، ص ۲۹۳، ۱۴۰۵ق.) همچنین گفته شده ریشه این نام، مُنَى به معنای اجتماع است که به تناسب اجتماع همه ساله حجاج در این سرزمین، بر آن نام خوانده اند (فاکهی، به کوشش ابن دهیش، ج ۴، ص ۲۴۶، ۱۴۱۴ق.)

منا پوشش گیاهی چندانی ندارد و تنها حاوی گیاهان و بوته های خاردار و درختچه های بیابانی است، (گروهی از نویسندگان، با سرپرستی عبدالرحمان بن سعید آل حجر، ج ۳، ص ۳۷۴، ۱۴۲۸ق.)

۲. پیشینه منا در روایات

به گفته روایات، ابلیس که برای وسوسه حضرت آدم علیه السلام به هنگام حجگزاری اش آمده بود، در جایی که بعدها جمره های منا در آن ساخته شد، بر وی نمایان شد و شروع به وسوسه وی کرد. در این هنگام جبرئیل به آدم علیه السلام فرمان داد که با ابلیس سخن نگوید و او را با هفت سنگریزه بزند و با هر کدام، تکبیر بگوید، (صدوق، به کوشش بحر العلوم، ج ۲، ص ۴۰۰، ۱۳۸۵ق.)

از منا در گزارش ماجرای ذبح حضرت اسماعیل علیه السلام در منابع شیعه و اهل سنت نیز یاد شده است، (کلینی، به کوشش غفاری، ج ۴، ص ۲۰۷، ۱۳۷۵ش؛ قمی، به کوشش الجزائری، ج ۲، ص ۲۲۴، ۱۴۰۴ق؛ الیعقوبی، احمد بن یعقوب، ج ۱، ص ۲۷، ۱۴۱۵ق؛ ازرقی، به کوشش رشدی الصالح، ج ۲، ص ۱۷۵، ۱۴۱۵ق.)

بر اساس برخی از این روایات، حضرت ابراهیم علیه السلام برای ذبح فرزندش در مکانی نزدیک جمره وسطی تلاش کرد و شیطان در سه جمره بر وی ظاهر شد و وسوسه اش کرد تا تکلیفش را انجام ندهد و حضرت ابراهیم علیه السلام با پرتاب سنگریزه، با وی مقابله کرد و او را فراری داد. این مکان که نزدیک جمره دوم بود، بعدها «منحر» یا «قربانگاه» شد، (ابن اسحاق، به کوشش زکار، ص ۹۹، ۱۳۶۸ش؛ فاکهی، به کوشش ابن دهیش، ج ۴، ص ۲۸۵، ۱۴۱۴ق.)

به نظر می آید پس از این ماجرا بود که رمی نمادهای شیطان در جمرات، سنت ابراهیم علیه السلام

شد و به وسیله آن حضرت و بازماندگانش در میان عرب، ضمن مناسک حج رواج یافت تا اینکه در دوران حکومت عمرو بن لحيّ خزاعی، حاکم مکه و مروج بت پرستی در حجاز، علاوه بر بت‌هایی که در مسجد الحرام و کعبه نصب شد، وی هفت بت نیز در مکان‌های مختلف منا قرار داد، (ابن جوزی، به کوشش محمد عبدالقادر و دیگران، ج ۲، ص ۲۳۲، ۱۴۱۲ق.) سه عدد از این بت‌ها بر روی «قرین» که کنار مسجد منا و جمره اولی بود و بر مکانی به نام المدعا که مکان دقیقش مشخص نیست، نهاد.

یک بت بر لبه دره بالای جمره عقبه و سه عدد دیگر نیز بر هر کدام از جمرات سه گانه، به گونه‌ای که بزرگ‌ترین این بت‌ها را بر جمره عقبه، بت بعدی را بر جمره وسطی و بت کوچک را بر جمره اول گذاشت. او رسم عبادت این بت‌ها را با پرتاب هفت سنگ بر هر کدام این جمرات با گفتن این جمله که «تواز بت بعدی بزرگ‌تری» بنا نهاد، (فاکهی، به کوشش ابن دهیش، ج ۴، ص ۳۰۶، ۱۴۱۴ق.؛ خوارزمی، محمد بن اسحاق، به کوشش ذهبی، مکه، ج ۱، ص ۱۰۱، ۱۴۱۸ق.؛ ابن عساکر، به کوشش علی شیری، ج ۶، ص ۲۰۶، ۱۴۱۵ق.) این رسم تا دوران پیش از بعثت پیامبر ﷺ استمرار داشت؛ چنان که در قصیده لامیه، حضرت ابوطالب، عموی پیامبر ﷺ که در مدح آن حضرت سروده نیز به این نشان‌ها اشاره شده است، (ابن هشام، به کوشش السقاء و دیگران، ج ۱، ص ۲۷۴، بی‌تا؛ کلینی، به کوشش غفاری، ج ۱، ص ۱۲۴، ۱۳۷۵ش.؛ ابن کنیر، ج ۳، ص ۵۴).

۳. محدوده و جغرافیای منا

منا دارای مساحتی حدود ۷۷۶ هکتار است که در گذشته یک فرسخ با مکه فاصله داشت، اما امروز به مکه متصل است، (حمیری، محمد بن عبدالمنعم، ص ۵۵۲، ج ۲، ۱۹۸۴م.؛ بغدادی، صفی‌الدین عبدالؤمن ابن عبدالحق، ج ۳، ص ۱۳۱۳، ج ۱، ۱۴۱۲ق.؛ قره داغی، علی، رابطه العالم الاسلامی المجمع الفقهی، ج ۲، ص ۵۸، بی‌تا).

روایات اهل بیت پیامبر ﷺ (کلینی، به کوشش غفاری، ج ۴، ص ۴۶۱، ۱۳۷۵ش.؛ ابن بابویه، محمد بن علی، ج ۲، ص ۴۶۳، ۱۴۱۳ق.) محدوده منا را همین محدوده عرفی آن از عقبه و گردنه پس از جمره کبری تا وادی محسر (دره میان منا و مشعر به طول حدود پنجاه متر) دانسته‌اند، (نجفی، به کوشش قوچانی و دیگران، ج ۱۹، ص ۱۲، بی‌تا؛ فاضل اصفهانی، محمد بن حسن، ج ۶، ص ۶۲، ۱۴۱۶ق.).

جمرات سه گانه در غرب منا و به سمت مکه واقع شده‌اند. نزدیک‌ترین جمره به مکه، جمره عقبه است که به نام‌های کُبری، قُصوی و ثالثه (عظمی) نیز خوانده می‌شد، (الحربی، ابواسحاق، به کوشش حمد الجاسر، ص ۵۰۶، ۱۴۰۱ق؛ ازرقی، به کوشش رشدی الصالح، ج ۲، ص ۱۸۵، ۱۴۱۵ق؛ صفری فروشانی، ص ۱۷۷؛ فاکهی، ج ۴، ص ۱۵۶). پس از آن، جمره دوم که جمره وسطی یا ثانیه نیز معروف است و بعد از آن، (بیرونی، ابوریحان، چاپ اول، ص ۱۳۸۰، ۳۱۵ش). جمره اولی با فاصله حدود هفت هزار متر از مسجد الحرام، پس از جمره ثانیه قرار دارد. این جمره نیز با نام‌های دیگری مانند جمره صُغری یا دُنیا یا سُفلی، (خوارزمی، محمد بن اسحاق، به کوشش ذهبی، مکه، ج ۱، ص ۱۰۱، ۱۴۱۸ق؛ ابراهیم رفعت باشا، ج ۱، ص ۴۸، ۱۳۴۴ق.) (به معنای پایین تر) نیز خوانده شده است، (الحربی، ابواسحاق، به کوشش حمد الجاسر، ص ۵۰۴، ۱۴۰۱ق.).

مساجد متعددی در منا وجود داشت و بیشتر آنها در قسمت غربی و در نزدیکی جمرات بود که از جمله آنها مسجد خیف، مسجد النحر و مسجد البیعه بود. مسجد خیف در کنار مسجد کوثر، مهم‌ترین مسجد منا بوده و روایت‌های فراوانی در فضیلت نماز گزاردن در این مسجد آمده است. همچنین گفته‌اند پیامبران بسیاری در آن نماز گزارده‌اند و مدفن حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَام است (فاکهی، به کوشش ابن دهبش، ج ۳، ص ۳۹۶، ۱۴۱۴ق؛ کردی، محمد طاهر، به کوشش بن دهبش، ج ۳، ص ۳۰۱، ۱۴۲۰ق.).

مسجد نحر، بین جمره اولی و وسطی در سیصد متری شمال جمره عقبه قرار داشت. برخی آن را همان مسجد کبش (قوچ) دانسته‌اند تا به یاد قوچی باشد که برای قربانی شدن به جای اسماعیل در این مکان فرستاده شد، (محمد ابن ظهیره، به کوشش علی عمر، ص ۲۹۱، ۱۴۲۳ق؛ ابراهیم رفعت باشا، ج ۱، ص ۳۲۶، ۱۳۴۴ق؛ کردی، محمد طاهر، به کوشش بن دهبش، ج ۳، ص ۳۰۹، ۱۴۲۰ق؛ جعفریان، رسول، ص ۱۷۸، ۱۳۸۶ش). ساخت این مسجد به لبابه، دختر علی بن عبدالله عباسی نسبت داده شده است، (ازرقی، به کوشش رشدی الصالح، ج ۲، ص ۱۷۵، ۱۴۱۵ق.). این مسجد تا سال ۱۳۶۵ق. پابرجا بود، (جعفریان، رسول، ص ۱۷۷، ۱۳۸۶ش.).

از دیگر مساجد این منطقه، مسجد کوثر است که به نقلی، محل نزول سوره کوثر بر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بوده است. این مسجد از مساجدی است که تا سده اخیر وجود داشت، (ابن عتیق، به

کوشش الطریف، ص ۱۴۵، ۲۰۰۴م: ابراهیم رفعت پاشا، ج ۱، ص ۳۲۲، ۱۳۴۴ق: کردی، محمد طاهر، به کوشش بن دهیش، ج ۵، ص ۲۸۸، ۱۴۲۰ق).

مسجد البیعه نیز از دیگر مسجدهای این منطقه است که در کنار جمره عقبه، برای یادبود بیعت پیامبر ﷺ با انصار، به دستور منصور عباسی ساخته شد. این مسجد اکنون تنها ساختمان موجود در میدانگاه کنار جمرات است و دو کتیبه مربوط به سالهای ۱۴۴ق. در دوره حکومت منصور و ۶۲۹ق. در دوره مستنصر بر دیوارهای آن نصب شده است، (ابن فهد، محمد، ج ۲، ص ۱۸۰، چ ۳، مکه مکرمه، ۱۴۰۳ق: کردی، محمد طاهر، به کوشش بن دهیش، ج ۵، ص ۳۰۱، ۱۴۲۰ق).

برخی از سفرنامه نویسان قرن سیزدهم هجری، از وجود دو غار در منا خبر داده اند؛ یکی از این دو غار، در نزدیکی کوه جنوبی منا قرار داشت که به نام غار «المرسلات» مشهور بود و گفته می شد که پیامبر ﷺ در این غار عبادت می کرد و در این غار بر آن حضرت سوره مرسلات نازل شد. مردم نیز همواره برای زیارت و تبرک به سوی این غار می رفتند.

غار دیگر در کوه شمالی سرزمین منا قرار داشت که گفته می شد حضرت ابراهیم علیه السلام به همراه هاجر در این غار زندگی کرد. این غار دارای طول ۴ متر و عرض ۲/۵ متر بود و در سمت راست آن، غار دیگری دیده می شد که آن نیز در دل کوه احداث شده بود. در بیرون غار یاد شده، مصلائی وجود داشت که گفته می شد قربان گاه حضرت اسماعیل علیه السلام بود.

در کنار مصلا و در درون کوه، قطعه سنگ بسیار بزرگی قرار داشت که بر روی آن، علف های زیادی روئیده شده بود و ادعا می کردند حضرت ابراهیم علیه السلام تصمیم داشت بر روی این سنگ حضرت اسماعیل را قربانی کند که چاقو از دستش رها شد و میان علف هایی که بدین منظور در آن لحظه روئیده بود، پنهان شد، (البنتونی، محمد لیبیب، ترجمه: هادی انصاری، ص ۳۱۸، ۱۳۷۹ش).

در اوایل قرن چهاردهم، وجود بازاری در منا گزارش شده است که تمامی نیازها (مانند سلاح، پوشاک، قالیچه های نماز، فرش، مرجان و سنگ های زینتی) را می شد از آنجا تأمین کرد. این کالاها معمولاً در کنار خیابان و معابر عرضه می شد و کمتر داخل فروشگاه قرار داشت و معمولاً مردم نیاز سالیانه خود را از این بازار تهیه می کردند، (ابراهیم رفعت پاشا، ج ۱،

ص ۳۲۷، ۱۳۴۴ ق). امروزه نیز در میان خیابان‌های فرعی منا، این چنین بازارچه‌هایی به وسیله دستفروشان کشورهای مختلف ایجاد می‌شود.

۴. تاریخ اسکان و ساخت و ساز در منا

استفاده از چادر و خیمه، از همان زمان شکل‌گیری مکه در دوران حضرت ابراهیم علیه السلام در گزارش‌های روایی آمده است. در این زمان جرمیانی که به دور اسماعیل و مادرش هاجر گرد آمده بودند، در چادر زندگی می‌کردند، (القمی، به کوشش الجزائری، ج ۱، ص ۶۱، ۱۴۰۴ ق). همچنین در گزارش‌های مختلف به استفاده از خیمه در منا از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امامان معصوم علیهم السلام نیز اشاره و از خیمه‌های امام سجاد، امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم السلام یاد شده است. (برقی، احمدبن محمدبن خالد، ج ۲، ص ۳۰۸، ج ۲، ۱۳۷۱ ق؛ کلینی، به کوشش غفاری، ج ۳، ص ۹۳ و ج ۶، ص ۴۶۳، ۱۳۷۵ ش؛ حرانی، سیدهاشم بن سلیمان، ج ۵، ص ۲۰۰، ج ۱، ۱۴۱۳ ق). مکان خیمه گاه بنی‌هاشم از نسل‌های گذشته در نزدیکی جمره دوم بود و آنها به صورت سنتی در همین مکان خیمه می‌زدند تا اینکه در پی اختلافی میان بنی‌امیه و بنی‌هاشم، مکان خیمه‌های خود را تغییر داده و در منطقه عرین خیمه زدند، (کلینی، به کوشش غفاری، ج ۴، ص ۲۰۹، ۱۳۷۵ ش).

بر اساس گزارشی، خیمه‌هایی که امام صادق علیه السلام سفارش تهیه آن را به عمران بن عبدالله قمی داده بود، از جنس کرباس دستباف بود و به طور جداگانه برای زنان و مردان ساخته شده و خیمه‌های زنان دارای پوشش بود. عمران بن عبدالله، مبلغی را که امام علیه السلام به وی پرداخته بود، پس داد و خواهش کرد تا آن حضرت، این خیمه‌ها را به عنوان هدیه از وی بپذیرد، امام نیز برایش دعا کرد تا خداوند او و خاندانش را در روزی که جز سایه امان خداوند، سایه‌ای نیست، در زیر سایه خود قرار دهد، (الکشی، ج ۲، ص ۶۲۳).

از جمله قدیمی‌ترین گزارش‌های مربوط به ساخت و ساز در منا، روایتی از امام صادق علیه السلام است که از وجود ساختمانی بر روی کوه قُزَح در کنار مشعر الحرام خبر می‌دهد، (یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، ج ۴، ص ۳۴۱، ج ۲، ۱۹۹۵ م؛ شراب، محمد حسن، ص ۲۲۶، ج ۱، ۱۴۱۱ ق؛ مغربی تمیمی، قاضی نعمان ابوحنیفه، مؤسسه آل‌البیت، ج ۱، ص ۳۲۲، بی‌تا).

در دو قرن اخیر، خانه‌های به هم پیوسته‌ای در دو طرف راه اصلی منا وجود داشت، (ابراهیم رفعت پاشا، ص ۳۳۴، ۱۳۴۴ ق.). اما پس از به قدرت رسیدن وهابیان متعصب، بر اساس نظر دانشمندان این فرقه، هرگونه ساخت و ساز ثابت در منا ممنوع و همه تخریب شد و پس از این، تنها سرویس‌های بهداشتی و حمام‌هایی که به صورت ثابت احداث شده بود، در منا باقی ماند، (کردی، محمد طاهر، به کوشش بن‌دهیش، ج ۳، ص ۲۹۹، ۱۴۲۰ ق.). امروزه حاجیان در خیمه‌های منا که با گذر زمان مجهز به وسایل برودتی، برق و... شده‌اند، اسکان داده می‌شوند، (جعفریان، رسول، ص ۷۴، ۱۳۸۶ ش؛ عزیزاده موسوی، سیدمهدی، ص ۱۶۰، ۱۳۸۲ ش.).

۵. اولین اصلاح در جمرات

در دوره عثمانی در سال ۱۲۹۱ ق. با توجه به تراکم جمعیت، به توصیه برخی از شخصیت‌های مذهبی و سیاسی؛ مانند قاضی وقت مکه و قاضی مدینه، با هدف جلوگیری از ازدحام و تراکم جمعیت در مقابل جمره عقبه، حفاظی فلزی برای جلوگیری از نزدیک شدن زیاد حجاج به جمره ساخته شد، (حمدجاسر، ج ۲۲، ۱۴۰۷ ق.؛ طه عبدالقادر، مرکز اباحت الحج، ص ۴۴). اما از آنجا که به نظر برخی از علما، از جمله «علی باصبرین»، عالم شهر جده در زمان خود، این پنجره باعث می‌شد تا عوام، دایره رمی را مساحت این پنجره بدانند و خود ستون‌ها را رمی نکنند. در سال بعد، این پنجره برداشته شد و به جای آن، حوضچه‌های بزرگی پیرامون ستون‌های جمرات در سال ۱۲۹۲ ق. ساخته شد. در مرحله بعد، این حوضچه‌های بزرگ نیز کوچک و به شعاع ۱/۵ متر از ستون‌های جمرات از هر سو شد. البته در جمره عقبه که قسمت شمال شرقی آن به کوه متصل بود، یک حوض نیم‌دایره ساختند، (طه عبدالقادر، مرکز اباحت الحج، ص ۵۰؛ کردی، محمد طاهر، به کوشش بن‌دهیش، ص ۱۱۱، ۱۴۲۰ ق.).

الف) احداث اولین پل جمرات و دو طبقه شدن آن

در سال ۱۳۵۴ / ۱۳۹۵ ق. (ادریس، محمد بن عبدالله، رابطه العالم الاسلامی المجمع الفقهی، ج ۲، ص ۱۹۵، بی‌تا). فضای پیرامون جمرات توسعه یافت و پلی بر بالای هر سه جمره ساخته شد تا حجاج بتوانند از فراز این پل نیز جمرات را که ستون‌های آن برای دسترسی حجاج طبقه دوم

بلندتر شده بود، رمی کنند. ساخت این پل بر روی جمرات، اقدامی مهم برای کاهش ازدحام در اطراف جمرات بود، ولی نواقصی که در ساخت آن بود، به اضافه رشد روزافزون جمعیت حجاج و سوء مدیریت حاکم بر منا، باعث شد تا به مرور، حوادث ناشی از ازدحام در کنار جمرات افزایش یابد. به همین دلیل این سازه در توسعه سال ۱۴۱۰ ق. / ۱۹۸۹ م. بازسازی شد. در این بازسازی، حوضچه‌ها در طبقه بالا به قطر ۷/۵ متر توسعه یافت و حوضچه‌های پایین به قطر ۶ متر باقی ماند و عرض طبقه دوم جمرات که در سال‌های آغاز این توسعه، ۴۰ متر بود، به ۸۰ متر و مساحت آن به ۹۲۴ متر رسید، (عبدالملک بن دهیش بناء جسر علوی للجمرات، ص ۱۱۲: www.bin-dehaish.com)

با این حال، حوادث مناسه یافته؛ به طوری که بارها افرادی در اثر فشار جمعیت به پایین پرتاب شدند و افرادی نیز زیر دست و پا آسیب دیدند. یک بار نیز بخشی از پل فرو ریخت و تعدادی کشته شدند و پرقربانی‌ترین این سانحه‌ها، حادثه سال ۱۴۱۵ ق. بود که در آن سال، ۲۷۰ نفر کشته و ۴۰۰ نفر زخمی شدند. این حادثه‌ها در سال‌های ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۲۱ و ۱۴۲۶ ق. نیز تکرار شد، (جعفریان، رسول، ص ۴۵۳، ۱۳۸۳ ش؛ المجمع الفقهی الاسلامی، ج ۲، صص ۲۰۱ و ۲۰۲، ۱۴۲۲ ق.). تا جایی که برخی از منابع، حادثه‌های سال ۱۴۱۰ ق. به بعد را، دست کم ۹ مورد دانسته‌اند (مأساة التدافع فی منی الأسوأ منذ ربع قرن وانتقادات لـ «إدارة الحج» <https://arabic.rt.com/news/794987>).

ب) احداث سازه جدید جمرات

در تاریخ ۲۴ ذی حجه سال ۱۴۲۶ ق. وزیر کشور وقت عربستان، از علمای دینی کشور خواست تا راه حل شرعی برای محافظت از جان حجاج ارائه کنند. این دعوت منجر به ارائه پیشنهادی از سوی هیئت علمای بزرگ سعودی برای توسعه جمرات شد و بر اساس این پیشنهاد، طرح توسعه جدید جمرات شکل گرفت. این طرح بر مبنای تقسیم جمعیت متمرکز حجاجی که برای رمی به جمرات می‌آمدند، به گروه‌های کوچک‌تری که قابل کنترل و بدون ازدحام بودند، طراحی و سیستم تهویه پیشرفته و امکانات رفاهی متعدد برای رمی کنندگان پیش‌بینی شد، ([2014/11/uploads/content-wp/com.dehaish-bin.www](http://www.bin-dehaish.com/uploads/content-wp/com.dehaish-bin.www/2014/11/) / مقاله عن الجمرات) تا اینکه در سال

۲۰۱۲م. ساختمان جدید به طول ۹۵۰ و عرض ۸۰ متر در ۵ طبقه ساخته شد.

در این بازسازی، ستون‌های جمرات به شکل استوانه‌های توخالی و بیضی‌شکل به طول ۴۰ متر در وسط حوضچه‌هایی بیضی‌شکل ساخته شد. برای تقسیم جمعیت رمی‌کننده، هر کدام از خیابان‌های اصلی پیرامون ساختمان جمرات به وسیله راهی به یکی از مدخل‌های ورودی ساختمان در طبقات مختلف متصل و دستگاه تهویه هوای پیشرفته در آنها قرار داده شد. (حج، ج ۳۰، ص ۲۰۶؛ مشروع الجسر الجمرات https://www.wikipedia.org/wiki/جسر_الجمرات؛ www.hajj-kapl.com؛ <https://www.momra.gov.sa/about/gamarat.aspx>؛ https://www.php._bridge_jamarat/org).

ج) برنامه‌ریزی برای اسکان

به نوشته روزنامه عکاظ، حبیب زین‌العابدین، سرپرست نظارت بر پروژه‌های توسعه‌ای امور حجاج وابسته به وزارت حج عربستان سعودی گفت:

«بر اساس پروژه توسعه‌ای امور حج، ظرفیت جذب حجاج به سه میلیون نفر خواهد رسید. بر اساس این پروژه، چادرهای پیشرفته که از دو طبقه تشکیل شده است، در دامنه کوه‌های شمالی منا برپا می‌شود. در این راستا سعی شده است ظرفیت اسکان و جذب زائران خانه خدا در منا افزایش یابد که این امر نیز در راستای ارائه خدمات بیشتر به زائران و تأمین آسایش و آرامش و اطمینان خاطر آنان انجام می‌گیرد.»

زین‌العابدین تصریح کرد: «طرح استفاده از خیمه‌های پیشرفته دو طبقه در منا برای وزیر امور شهر و روستای عربستان ارسال شده است که پس از موافقت وی، این طرح اجرا می‌شود. بنا به نقل شاهدان عینی، عربستان به منظور کاهش ازدحام در منا، در طرح آزمایشی سال ۱۴۲۹ق. / ۱۳۸۷ش. تعدادی از زائران خانه خدا را به جای اسکان در خیمه‌هایی سفید، در شش ساختمان مسکونی در شرق منا اسکان داد، (بیات، حجت الله / اسحاقی، سید حسین، حج ۲۹ ص ۴۴۴). اما بررسی میدانی و گزارش‌های بعدی، استمرار یا موفقیت این طرح را در سال‌های بعد تأیید نکرد.

۶. جلسات و نشست‌های منا در صدر اسلام

پیش از اسلام در فرصت بیتوته سه روزه در موسم حج در منا، مجالس و نشست‌های فرهنگی بسیاری منعقد می‌شد. اعراب جاهلی در این فرصت از افتخارات خانوادگی و پدران

خود سخن می‌راندند، (جواد علی، ج ۱۱، ص ۳۹۰، ج ۴، ۱۴۲۲ق). تا اینکه قرآن کریم فرمان داد تا در فرصت اتراق در منا، آن چنان که پدرانشان را یاد می‌کنند یا بهتر از آن، به یاد خدا باشند (بقره: ۲۰۰). این محفل‌ها در زمان پیامبر ﷺ و امامان معصوم: نیز ادامه داشت.

الف) دعوت پیامبر ﷺ از قبایل عرب در منا

پیامبر خدا در مدت دعوت در مکه، هر ساله در موسم حج، در محافل قبایل مختلف در منا حاضر می‌شد و آنان را به اسلام و بیعت با خود فرا می‌خواند. بدین ترتیب مقدمات ملاقات آن حضرت با برخی از چهره‌های سرشناس یثرب و بیعت‌های عقبه در این جلسات شکل گرفت، (ابن هشام، به کوشش السقاء و دیگران، ج ۱، ص ۴۲۵، بی تا).

ب) بیعت‌های عقبه در منا

دو بیعت انصار با پیامبر ﷺ در سال‌های دوازدهم و سیزدهم بعثت در منطقه انتهایی منا و نزدیکی جمره عقبه رخ داد. در بیعت اول، دوازده نفر از اهل یثرب و در بیعت دوم، گروهی شامل هفتاد نفر مرد و بیست زن با پیامبر خدا ﷺ بیعت کرده و موجبات هجرت ایشان به مدینه را فراهم کردند. از این پیمان‌ها با نام پیمان عقبه اول و دوم یاد می‌شود، (ابن هشام، به کوشش السقاء و دیگران، ج ۱، ص ۴۳۸، بی تا؛ بلاذری، به کوشش زکار و زرکلی، ج ۱، ص ۲۷۷، ۱۴۱۷ق). به یادبود این پیمان‌ها، مسجدی به نام مسجد البیعه در این مکان ساخته شد که تاکنون موجود است، (صفری فروشانی، نعمت‌الله، ص ۱۷۷، ۱۳۸۶ش؛ گروهی از نویسندگان، به سرپرستی عبدالرحمان بن سعید آل حجر، ج ۲، ص ۳۶۰، ۱۴۲۸ق).

پس از فتح مکه در سال هشتم قمری، به فرمان پیامبر ﷺ، تمام بت‌های اطراف مکه به دست امیر مؤمنان ۷ شکسته شد و از بین رفت، (مسعودی، به کوشش اسعد داغر، ص ۲۴۲، ۱۴۰۹ق؛ المفید، ج ۱، ص ۱۵۲، ۱۴۱۰ق). ابلاغ آیات آغازین سوره براءت در سال نهم قمری. توسط امیر مؤمنان (علیه السلام) در کنار جمره عقبه در منا صورت گرفت، (خوارزمی، به کوشش مالک محمودی، ص ۱۶۴، ۱۴۱۱ق؛ مسعودی، به کوشش اسعد داغر، ص ۱۸۶، ۱۴۰۹ق؛ بیهقی، به کوشش عبد المعطی، ج ۵، ص ۲۹۵، ۱۴۰۵ق). این آیات هشدار می‌دهد به حضور بت پرستان و اعلامیه‌ای درباره روابط مسلمانان و بت پرستان هم پیمان بود.

ج) منا در حجة الوداع

حضور پیامبر خدا ﷺ و بیوته در منا و رمی جمرات و توصیه‌ها و خطابه‌های آن حضرت در جریان حضور در منا (فاکهی، به کوشش ابن دهبش، ج ۴، ص ۲۸۵، ۱۴۱۴ق.) در جریان حَجَّة الوداع در سال دهم قمری بود، (ابن وهب عبدالله المصری، به کوشش رفعت فوزی و علی عبدالباسط، ج ۱، ص ۷۳، ۱۴۲۵ق.)؛ فاکهی، به کوشش ابن دهبش، ج ۴، ص ۲۵۰، ۱۴۱۴ق.)؛ ابن ابی عاصم، به کوشش باسم فیصل، ج ۵، ص ۳۱۶، ۱۴۱۱ق.)

آن حضرت از وادی محسر راه میانهٔ منا را پیمود که به جمرهٔ عقبه منتهی می‌شد و سنگریزه‌های کوچک را با فشار دادن سر انگشت سبابه به انگشت دیگر، به سوی جمره پرتاب کرد و با هر پرتابی، تکبیر گفت. آن حضرت مردم را از آسیب زدن به یکدیگر به هنگام پرتاب سنگریزه‌ها نهی کرد و فرمان داد با سنگ‌های کوچک رمی انجام دهند (فاکهی، به کوشش ابن دهبش، ۱۴۱۴ق.) ایشان در میان جمرات راه می‌رفت و مسلمانان را از ربودن مال یکدیگر بر حذر می‌داشت (فاکهی، به کوشش ابن دهبش، ج ۴، ص ۲۸۷، ۱۴۱۴ق.)

د) حضور ائمه علیهم السلام در منا

از دیگر محفل‌های منا که گزارشی از آن وجود دارد، مجلسی عظیم و مهم است که در آن امام حسین علیهما السلام در سال ۶۰ یا ۵۹ ق. تمام اصحاب و یاران باقیمانده از پیامبر ﷺ و تابعیان را که تعدادشان به هزار نفر می‌رسید، در خیمه‌گاه خود جمع کرد و ضمن انتقاد از حکومت معاویه و ستم او و تلاشی که برای دگرگون کردن ارزش‌ها و کتمان فضایل اهل بیت: به خرج داد، از عملکرد حاضران در برابر حکومت اموی انتقاد کرد و خواستار تلاش جدی آنان برای انتشار فضایل اهل بیت: در شهرهای خود شد.

محفل علمی امام صادق علیهما السلام و شاگردان آن حضرت در منا، یکی از مهم‌ترین محفل‌های منا بود، (مجلسی، محمدباقر، ج ۱، ص ۴۶۲، ج ۲، ۱۴۰۳ق.)

امام جواد علیهما السلام در ایام حج، در کنار مسجد خیف و جمرات قدم می‌زد و می‌فرمود: «اینجا محل خیمه‌گاه بنی‌هاشم و امام سجاد علیهما السلام است و من دوست دارم در منزل‌گاه‌های آنان راه بروم»، (کلینی، به کوشش غفاری، ج ۴، ص ۴۸۶، ۱۳۷۵ش.)

۷. حوادث تاریخی و اتفاقات منا

الف) پیش از دوره سعودی

سرزمین منا در طول سالیان طولانی، شاهد حوادث بسیاری بوده که در اینجا به برخی از مهم‌ترین آنها که در منابع تاریخی انعکاس یافته است، اشاره کنیم:

یک - زخمی شدن عمر بن خطاب

در سال ۲۳ق. در حالی که عمر بن خطاب در کنار جمرة اول مشغول رمی جمره و پرتاب سنگریزه به آن بود، سنگی به قسمت جلوی سر وی برخورد و وی را مجروح و خون‌آلود کرد. مردی از بنی لهب که این صحنه را نظاره می‌کرد، سر خون‌آلود عمر را به قربانیانی تشبیه کرد که پیش از رسیدن به قربان‌گاه، اندکی خون‌آلود می‌شوند و گفت: «امیر المؤمنین اشعار کرده و بعد از این، حج به جا نمی‌آورد.» حاضران نیز این صحنه را به فال بد گرفته و گفتند: «عمر پس از امسال به حج نخواهد رفت». براساس این گزارش‌ها، پس از بازگشت از این سفر بود که عمر در مدینه به قتل رسید، (زمخشری، ج ۴، ص ۱۹۶، بی‌تا؛ ابن ابی‌عاصم، به کوشش باسم فیصل، ج ۱، ص ۱۰۲، ۱۴۱۱ق؛ الصنعانی، عبدالرزاق، به کوشش حبيب الرحمان، ج ۱۰، ص ۴۰۲، بی‌تا).

دو - اعلام منا به عنوان محل امن (۷۳ق.)

در این سال هنگامی که حجاج بن یوسف، فرمانده مروانی، از سوی عبدالملک به سرکوب قیام ده ساله ابن زبیر در مکه مشغول بود، برای در تنگنا گذاشتن ابن زبیر و پراکندن نیروهای وی که در مکه پناه گرفته بودند، منا را به عنوان یکی از محل‌های امن اعلام کرد که هر کس به آن پناه ببرد، از تعقیب در امان است. در پی این اعلام، منا چونان ایام موسم حج، شلوغ و لبریز از جمعیت شد (فاکهی، به کوشش ابن‌دهیش، ج ۲، ص ۳۶۶، ۱۴۱۴ق).

سه - ترور عبدالله بن عمر (۷۳ق.)

وی پسر بزرگ خلیفه دوم بود که پس از سرنگونی حکومت زبیریان در مکه، با حجاج بن یوسف، کارگزار خون‌آشام عبدالملک بن مروان بیعت کرد؛ اما به او نگاه مثبتی نداشت. حجاج که از ابن عمر به دلیل نفوذ خانوادگی و حمایت از آل زبیر و اعتراضش به بی‌بند و باری‌های بنی‌امیه، دل‌خوشی نداشت، به فرمان عبدالملک مجبور بود در موسم حج

آن سال، پس از عبدالله بن عمر، وقوف را انجام دهد و او را بر خود مقدم بدارد. حجاج برای رهایی از وی به یکی از مأمورانش دستور داد تا نیزه مسموم را با صحنه‌سازی به شکل یک تصادف به پای عبدالله بن عمر فرو آورد و این گونه او را مسموم کند. این توطئه با استفاده از ازدحام کنار جمرات عملی شد و عبدالله به بستر بیماری افتاد و حجاج به عیادت او رفت و از او خواست تا مقصر را معرفی کند؛ ولی عبدالله، حجاج را عامل اصلی این مشکل دانست؛ زیرا وی اجازه داده بود نیروهایش در حرم امن الهی با اسلحه باشند.

بیماری عبدالله ادامه یافت تا اینکه پس از چند روز، در حالی که به خاطر همراهی نکردن با امام علی علیه السلام و دشمنان بنی امیه در پیکار با امویان افسوس می خورد. در گذشت. در نهایت نیز حجاج با تحمیل خود، بر پیکر عبدالله نماز خواند، (الذهبی، به کوشش عمر عبدالسلام، ج ۵، ص ۴۶۵، ۱۴۱۰ق؛ بخاری، به کوشش محمود ابراهیم، ج ۱، ص ۱۸۵، ۱۴۰۶ق؛ الجزری، ابن اثیر، ج ۳، ص ۲۴۱، ۴۰۹ق).

چهار - ترور امیر یاسور (۷۳۳ق.)

یاسور یکی از امیران مغول در دربار ابوسعید ایلخان بود که ایلخان در مورد قدرت یافتنش بیمناک شد. به همین دلیل هنگامی که یاسور برای حج از او اجازه خواست، یکی از درباریان به نام خواجه مجدالدین سلامی را مأمور از بین بردن یاسور در این سفر کرد. مجدالدین قطلوبک سلامی یکی از پیشکارانش را به سوی امیر مملوکی مصر فرستاد. امیر فرستاده مجدالدین را به مکه، نزد برسبغا فرستاد که آن سال به مکه رفته بود تا با هماهنگی وی، امیر مکه، شریف رمیثه را برای همکاری در ترور یاسور به یاری گیرد. ولی رمیثه که از ناامنی و عواقب کار بیمناک بود، با مصریان همکاری نکرد. به همین دلیل برسبغا، یکی از بردگان عرب خود را برای این کار تطمیع کرد.

پس از وقوف در مشاعر مقدس و یک روز پس از عید قربان، در حالی که یاسور به همراه برسبغا، برای رمی روز یازدهم، بر مرکب سوار شد، در نزدیکی جمره، مورد هجوم مزدور برسبغا قرار گرفت و کشته شد. غلامان برسبغا، مزدور را دنبال کردند و برای تبرئه خود و از بین بردن مدارک، او را نیز کشتند. برسبغا نیز در برابر حجاج، به وی درود فرستاده و وعده پیگیری قاتلانش را داد، (ابن فهد، محمد، ج ۳، ص ۲۰۱، چ ۳، مکه مکرمه، ۱۴۰۳ق.)

پنج - ترور حسن پاشا، امیر عثمانی حرمین

پس از اعتراض مردم به اقدامات شریف سعدبن زید، از شرفای آل زید مکه، دربار عثمانی، حسن پاشا را برای پیگیری این شکایت‌ها به حجاز فرستاد. پس از ورود حسن پاشا، بین او و شریف سعد، درگیری‌ها و کدورت‌هایی ایجاد شد؛ اما شریف سعد در برابر دست‌اندازی‌های حسن پاشا که به اتکای قدرت عثمانیان بود، مدارا می‌کرد تا اینکه در دومین موسم حج، پس از حضور حسن پاشا در سال ۱۰۸۱ق. و هنگامی که وی به همراه تعدادی از نیروها و محافظانش برای رمی جمره در روز دوازدهم ذی‌الحجه رفته بود، در کنار جمره عقبه، سه نفر با تفنگ به وی شلیک کردند که یکی از تیرها به ران پای وی اصابت کرد.

همراهان و محافظان حسن پاشا پس از این تیراندازی، وی را به سمت مکه بردند و به سوی افراد حاضر و حجاج و فقیرانی که بر سر راه بودند، آتش گشوده و سی نفر از افراد غیر مسلح را کشتند، (الحسنی الوزیر عبد الله بن علی، ص ۲۷۷). این ترور، رابطه میان حسن پاشا و شریف سعد را تیره‌تر کرد تا اینکه فرمان بازگشت حسن پاشا صادر شد و در میانه راه، در غزه در گذشت و همانجا دفن شد، (عارف عبدالغنی، ص ۲۵۲، ۱۴۱۷ق.؛ محبی، ج ۱، ص ۲۷۵، بی‌تا).

شش - دار زدن باند دزدان در جمره

با توجه به جمع شدن حاجیان پیرامون جمرات در موسم حج، این نمادها، کارکردهای دیگری نیز پیدا می‌کرد؛ چنان‌که در یکی از سال‌ها، به دستور حاکم عثمانی، یازده سارق بر دیوار جمره به دار آویخته شدند، (طه عبدالقادر، مرکز ابحاث الحج، ص ۴۴).

هفت - شیوع وبا در منا و مکه (۱۲۸۲ق./۱۲۴۵ش.)

در حج این سال، به خاطر آلودگی فضای بهداشتی منا، بیماری وبا به حدی شیوع یافت که امکان دفن همه اجساد نبود و خیابان‌های منا آن‌چنان مملو از جمعیت بود که حجاج برای رسیدن به جمرات و رمی آنها، باید از روی جنازه‌ها عبور می‌کردند، حجاج این سال را حدود پانصد هزار نفر تخمین زده‌اند که ادعا شده است حدود یک سوم آنها به خاطر وبا جان دادند، (عبدالغزیز دولتشین، ص ۳۰۹، ج ۱، ۱۴۲۸ق.).

هشت - ممنوعیت ذبح قربانی در کنار چادرها (۱۳۱۸ق. / ۱۲۸۰ش).

در این سال، اعلام شد کسی از حجاج حق ذبح قربانی در کنار چادرهای خود را در منا ندارد و گودال‌های زیادی در فاصله هزار متری از چادر حجاج حفر شد و حجاج، قربانی‌های خود را در آن نقاط ذبح می‌کردند. این اقدام سبب جلوگیری از آلودگی هوا و پراکندگی بوهای نامطبوع از لاشه حیوانات در فضا شد. بنا به گزارش‌های موجود در سال‌های گذشته، مردم قربانی‌های خود را در کنار چادرهای حجاج سر می‌بریدند که این موجب آلودگی هوا و بیمار شدن جسم و جان بود، (ابراهیم رفعت باشا، ص ۱۰۷، ۱۳۴۴ق.).

ب) دوره سعودی

با پیشرفت تکنولوژی و تسهیل حمل و نقل در قرون اخیر، تعداد حجاج چندین برابر شده است که در پی آن، اداره حج، امکانات رفاهی و مدیریتی، برنامه‌ریزی و تلاش‌های عمرانی مضاعفی را طلب کرد. هر چند دولت سعودی در این مدت، تلاش‌های چشمگیری انجام داد تا به رونق صنعت حج در مقام یکی از منابع مهم درآمدزایی سعودی و مایه اصلی اعتبار این حکومت در جهان اسلام بیافزاید، اما عمده این تلاش‌ها با تأخیر فراوان و پس از تکرار سوانح و حوادث پر قربانی برای حاجیان انجام شد و در زمینه‌هایی گسترش یافت که بازدهی سرمایه به سرعت اتفاق می‌افتاد. ولی زمینه‌های کم‌بازده مانند صنعت حمل و نقل، هنوز دچار عقب‌ماندگی و بی‌توجهی است.

از سوی دیگر بسیاری از این برنامه‌های توسعه‌ای، بدون نگاه کلان و جامع است؛ به گونه‌ای که بارها دچار بازسازی و تغییر شدند. در ادامه به تعدادی از سوانح و حوادث رخ داده در منا در موسم حج اشاره می‌کنیم که غالباً قابل پیشگیری بوده ولی به خاطر ناتوانی و سوء مدیریت مسئولان سعودی به فاجعه‌ای پر تکرار بدل شدند.

یک - شیوع آنفلوآنزا در سال ۱۳۳۵ش. در منا

در این سال به دلیل رعایت نشدن اصول بهداشتی، آنفلوآنزایی فراگیر در منا شیوع یافت و افراد بسیاری را به کام مرگ فرستاد؛ از جمله چهارده ایرانی در منا درگذشتند، (میقات حج، ش ۵، ص ۲۱۹).

دو - کشتار حجاج مصری در منا (۱۳۴۴ق. / ۱۳۰۵ش).

با روی کار آمدن حکومت سعودی که بر پایه تکفیر مسلمانان طراحی شده بود، وهابیانی که متکی به قدرت حکومت بودند، به تعرض و کشتار حجاج به بهانه انجام اعمالی که از نظر وهابیان کفر آمیز است، دست زدند؛ از جمله تعداد زیادی از حجاج مصری را در منا (۱۳۴۴ق.) به علت حرام دانستن برخی از اعمال آنان، بی رحمانه قتل عام کردند، (امین، سیدمحسن، ص ۵۲، ۱۴۱۰ق.).

سه - کشته شدن تعدادی از حجاج در سال ۱۳۸۹ق. / ۱۳۴۸ش.

بنا بر گزارش شاهدان عینی در این سال، در مسیر باریک «سوق العرب» منا، به دلیل ازدحام جمعیت و اتوبوس‌ها، هشت نفر از حجاج زیر دست و پا تلف شدند، (محمدی ری شهری، محمد، ص ۱۲۴، ۶، ۱۳۸۳ش.).

چهار - آتش سوزی سال ۱۳۹۵ق. / ۱۳۵۴ش.

در موسم حج این سال، آتش سوزی مهیبی در منا رخ داد که عمده دلیل آن انفجار کپسول‌های گاز و باک بنزین اتومبیل‌ها بود که با وزیدن باد، به سرعت گسترش یافت و در کمتر از یک ساعت، منطقه وسیعی از منا را در بر گرفت. در این حال حاجیان به کوه‌های اطراف پناه بردند و امور از کنترل خارج شد و از وسایل اطفای حریق و فعالیت دو فروند هلی کوپتر، به خاطر گستردگی آتش، کاری ساخته نبود. پرتاب شدن حجاج از کوه‌ها نیز باعث آسیب دیدگی بیشتر آنان شد. سرانجام پس از ساعاتی، همه چیز در آن قطعه سوخت و آتش خاموش شد و چادرهای فراوانی که از آتش در امان مانده بودند، در رفت و آمد ماشین‌ها و ازدحام جمعیت در حال گریز نابود شده بودند. طبق آمارهای اعلام شده، ۱۱۵۰۰ خیمه در این حادثه سوخت، (همان، ص ۳۰؛ میقات حج، ش ۵، ص ۲۲۴).

پنج - حادثه تونل منا در سال ۱۴۱۰ق. / ۱۳۶۹ش

طی این حادثه، حجاجی که در ایام تشریق از طریق این تونل به سمت منا می‌رفتند، به علت خراب شدن دستگاه‌های تهویه و در نتیجه کمبود هوا و گرما از یک طرف و فشار و ازدحام جمعیت از طرف دیگر، محاصره شدند و ۱۴۰۰ حاجی، جان خود را از دست دادند، (علیزاده موسوی، سیدمهدی، ص ۱۶۰، ۱۳۸۲ش.).

شش - کشته شدن ۳۰۰ نفر در ازدحام سال ۱۴۱۴ ق. / ۱۳۷۳ ش.

بنا به برخی از گزارش‌ها در موسم حج این سال، ۲۷۰ تا ۳۰۰ نفر از حجاج در ازدحام منطقه جمرات، در منا کشته شدند، (میقات حج، ش ۲۸، ص ۲۲۰). رسانه‌های خارجی این آمار را تا ۸۰۰ نفر نیز اعلام کردند، (علیزاده موسوی، سیدمهدی، ص ۱۶۰، ۱۳۸۲ ش.).

هفت - آتش‌سوزی منا در سال ۱۴۱۵ ق. / ۱۳۷۴ ش.

روز هفتم ذی‌حجه این سال، پیش از استقرار حجاج در منا، آتش‌سوزی شد و نوزده هزار چادر مربوط به کشورهای آسیای میانه و عربی از بین رفت و سه نفر کشته شدند و ۹۹ مجروح بر جای ماند. آتش‌سوزی به اندازه‌ای مهیب بود که دود آن، منطقه‌ی عزیزیه مکه را فراگرفت و هلیکوپترها و وسایل آتش‌نشانی، فعلاً نه به خاموش کردن آن مشغول بودند، (سفرنامه حج سال ۱۳۷۴، ص ۱۵۱).

هشت - کشته شدن تعدادی از حجاج در پل جمرات در سال ۱۴۱۸ ق. / ۱۳۷۷ ش.

بنا به برخی از گزارش‌ها، در موسم حج این سال نیز ۱۰۸ یا ۱۱۸ نفر از حجاج، به خاطر ازدحام جمعیت از پل جمرات سقوط کرده و زیر دست و پا از میان رفتند، (علیزاده موسوی، سیدمهدی، ص ۱۶۰، ۱۳۸۲ ش.؛ میقات حج، ش ۲۸، ص ۲۲۰).

نه - تلفات در جمرات سال ۱۴۲۱ ق. / ۱۳۸۰ ش.

در این سال طبق برخی از آمارها، ۳۵ نفر از حجاج در ازدحام جمعیت در جمرات از بین رفتند، (علیزاده موسوی، سیدمهدی، ص ۱۶۰، ۱۳۸۲ ش.).

ده - فاجعه جمرات سال ۱۴۲۴ ق. / ۱۳۸۲ ش.

در این سال با وجود هشدارها و پیش‌بینی‌های احتیاطی، هجوم جمعیت فراوان به بالای پل جمرات و استقرار آنها در اطراف جمره عقبه، زمینه را برای حادثه فراهم کرد. فشارهای مردم، مانند موجی جمعیت را روی زمین خواباند. در این هنگام همه برای نجات خود دست و پا زدند و هر کس که افتاد، دیگر قادر به بلند شدن نبود و افراد بعدی که با حرکت از روی سر آنها قصد نجات جان خود را داشتند، باعث تلف شدن افراد زیرین شدند و پس از گذشت چند

دقیقه، فاجعه رخ داد و ۲۴۴ تا ۲۵۰ نفر کشته و بیش از ۲۰۰ نفر زخمی شدند و مسیر پل به روی جمعیت بسته شد.

پس از ساعتی، روی پل به آرامی خلوت شد و جنازه‌ها همراه با هزاران حوله، دمپایی، کیسه پلاستیک و غیره پراکنده شدند. مأموران برای جمع آوری جنازه‌ها در گوشه‌ای به فعالیت افتادند و بولدوزرهای کوچک هم شروع به جمع آوری وسایل کردند. روزنامه عکاظ (دوشنبه، ۱۱ ذی‌الحجه) تعداد قربانیان این رخداد را در اطراف حوض جمره عقبه، ۲۴۴ نفر کشته و ۲۴۴ نفر زخمی اعلام کرد، (جعفریان، رسول، ص ۴۵۰، ۱۳۸۳ ش؛ علیزاده موسوی، سیدمهدی، ص ۱۶۰، ۱۳۸۲ ش).

یازده - کشته شدن حجاج در ازدحام جمرات سال ۱۴۲۵ ق. / ۱۳۸۴ ش.

در موسم حج این سال نیز طبق برخی از گزارش‌ها، ۲۵۱ نفر از حجاج در ازدحام جمعیت اطراف جمرات در منا جان دادند، (علیزاده موسوی، سیدمهدی، ص ۱۶۰، ۱۳۸۲ ش؛ میقات حج، ش ۲۸، ص ۲۲۰). البته برخی تنها آسیب دیدن سرپایی ۵۰۰ نفر از حجاج را بیان کرده‌اند، (مختاری، رضا، ص ۳۳۳، ۱۳۸۴ ش).

دوازده - کشته شدن حجاج در ازدحام سال ۱۴۲۶ ق. / ۱۳۸۴ ش.

در روز دوازدهم ذی‌حجه این سال، در اوج حضور زائران اهل سنت برای رمی جمرات، حدود ساعت یک بعد از ظهر، بنا به آنچه مسئولان سعودی اعلام کردند، به سبب ازدحام زیاد و اصرار زائران برای حمل اسباب و اثاثیه خود به هنگام رمی، شمار بسیاری از آنان کشته شدند. به گفته سخنگوی وزارت کشور عربستان سعودی، شمار کشته‌شدگان به ۳۶۳ نفر رسید که عمدتاً از اتباع هند، پاکستان، سعودی، بنگلادش، مصر، ترکیه، سودان، افغانستان و الجزایر بودند. شمار مجروحان این حادثه بنا به نوشته روزنامه فارسی البلاد، ۲۸۹ تن اعلام شد. هفت زائر ایرانی (شش تن از کاروان‌های اهل سنت کردستان و یک نفر از کاروان‌های تهران که نتوانسته بود پیش از ظهر رمی کند) نیز جزو کشته‌شدگان بودند.

به گفته شاهدان عینی، هرچند دلیل اصلی این فاجعه دقیقاً اعلام نشد، اما نمی‌توان ادعای مقام سعودی مبنی بر «اصرار زائران برای حمل اسباب و اثاثیه» را از عوامل بروز آن دانست؛ زیرا

اولاً: به سبب اطلاع‌رسانی قبلی از طریق تابلوهای بزرگ در سطح شهر، به زبان‌های مختلف از زائران خواسته شده بود هنگام حضور در رمی، از آوردن اثاث و لوازم خودداری کنند. از این رو، بسیاری از زائران، بدون اسباب و اثاثیه حاضر می‌شدند.

ثانیاً: مأموران سعودی با دقت و خشونت، معدود زائرانی را که لوازمی با خود حمل می‌کردند، به کناری کشیده و مانع حضور آنها با وسایلشان می‌شدند. در نتیجه سهل‌انگاری در رفع سد معبر و نداشتن تدبیر در انتظام عبور و مرور، نقش مهمی در بروز این حادثه داشت؛ زیرا در طول مسیر، از محل استقرار حجاج در منا تا محل جمرات، قدم به قدم متکدیان در چند ردیف، وسط راه نشسته و مانعی بزرگ در رفت و آمد زائران بودند و بیتوته کردن انبوه زائران پاکستانی و آفریقایی در این مسیر که از دو طرف، بخش اعظم راه را اشغال کرده بودند نیز، باعث تراکم سیل زائران شد و به بی‌نظمی موجود افزود. در حالی که با اندک تدبیر، مسئولان مربوط می‌توانستند مسیر رفت زائران رمی جمرات را از مسیر بازگشت آنان مجزا کنند تا از تداخل زائران رمی کرده در حال بازگشت، با زائرانی که رو به جمرات می‌آوردند، پیش‌گیری کنند، (رجبی، محمدحسین، ص ۳۰۱، ج ۱، ۱۳۸۵ ش.).

پس از حادثهٔ منا در سال ۱۴۲۶ ق. / ۲۰۰۵ م. یکی از مسئولان وزارت کشور سعودی عمده دلیل این حادثه را اسباب و وسایل حججی اعلام کرد که بر دوش خود حمل می‌کردند و آن وسایل در وقت فشار روی زمین افتاده، سبب زمین خوردن دیگران می‌شدند.

همچنین مسئولان مطوفی‌ها؛ یعنی مؤسساتی که مسئولیت زدن چادر برای گروه‌های حجج از کشورهای مختلف را دارند، اعلام کردند که مسئولیتی در قبال این حادثه ندارند؛ زیرا بیشتر افراد کشته شده، از مفترشین (کسانی که چادری ندارند و در کنار خیابان‌ها می‌خوانند) بوده‌اند، (جعفریان، رسول، ص ۴۵۳، ۱۳۸۳ ش.).

در پی این فاجعه، فردی از سوی ملک فهد برای توسعهٔ مکه، مدینه و مشاعر مقدس مأمور شد تا طرحی را که دست کم مصالح بیست سال آینده را در نظر داشته باشد، برای فراهم کردن بهترین وضعیت در مکه و مدینه و مشاعر مقدس ارائه کند. این اقدام که بلافاصله پس از حادثهٔ دهشتناک منا صورت گرفت، نوعی اقدام آرام‌بخش برای بحرانی تلقی می‌شد که پس

از این حادثه در امر حج و مسئولیت دولت سعودی در قبال آن پدید آمد.

بالاترین مرجع فقهی در عربستان سعودی، هیئت کبار العلما نیز به سرعت جلسه‌ای به مناسبت فاجعه‌ای که در منا رخ داد، برگزار کرد تا راه‌های شرعی حل این مشکل را بررسی کند.

این فاجعه در رسانه‌ها نیز بازتاب فراوانی یافت؛ وزیر امور خارجه بنگلادش گفت که با شنیدن خبر درگذشت بیش از ۲۴۰ نفر از زائران خانه خدا شگفت‌زده شده است. دولت فرانسه نیز بلافاصله به خانواده‌های جان‌باختگان فاجعه‌ی مناسبت تسلیت گفت. شیراک ضمن ارسال پیامی برای فهد، پادشاه عربستان نوشت: از شنیدن خبر این فاجعه، عمیقاً متأثر شده است.

همچنین رییس جمهور هند، جان باختن بیش از ۲۵۰ نفر از حجاج بیت الله الحرام در مراسم رمی جمرات را به خانواده‌های آنان تسلیت گفت. دولت اندونزی نیز اعلام کرد که مسئولیت کشته شدن ۵۴ زائر این کشور بر عهده دولت سعودی است و دولت عربستان باید غرامت این قربانیان را بپردازد.

از سوی دیگر، دولت سعودی اعلام کرد: از خانواده هر کدام از مقتولین در منا، سال دیگر سه نفر را به حج اعزام خواهد کرد. همچنین در مطبوعات عربستان هر روز طرح‌هایی درباره‌ی جلوگیری از این فاجعه ارائه می‌شد. در عین حال دولت سعودی نیز همچنان اصرار داشت که مسئولیتی در قبال این حادثه ندارد و امیر نایف تأکید کرد که بی‌احتیاطی خود زائران و همراه داشتن وسایل و بار از سوی آنان سبب پدید آمدن این حادثه شده است. وی همچنین گفت:

«این قضای الهی بوده و ما به آن راضی هستیم»، (جعفریان، رسول، ص ۴۶۱، ۱۳۸۳ ش).

برخی گزارش‌ها حاکی است علت اصلی این حادثه، انجام اقدامات امنیتی شدید به دلیل حضور یک هیئت سیاسی سعودی در زمان رمی بوده است؛ اما مقامات رسمی سعودی با تکذیب این خبرها، علت اصلی را اصرار زائران برای حمل اسباب و اثاثیه خود به هنگام رمی جمرات اعلام کردند.

نمایشگاهی از تصاویر جان‌باختگان حادثه‌ی منا به منظور شناسایی آنان در مجمع المعصم برپا شد. بسیاری از زائران که بستگان آنان هنوز شناسایی نشده بودند، برای شناسایی هویت جان‌باختگان در فضایی حزن‌آور و اندوهناک از این نمایشگاه بازدید کردند. پس از گذشت

یک هفته از این حادثه، دولت عربستان سعودی اعلام کرد قصد دارد با تخریب پل‌های فعلی رمی جمرات در «منا»، آن را به پنج طبقه افزایش دهد، (رجبی، محمدحسین، ص ۳۳۷، چ ۱، ۱۳۸۵ش).

سیزده - فاجعه منا در سال ۱۴۳۷ق. / ۱۳۹۴ش.

در روز عید قربان سال ۱۴۳۷ق. طی حادثه‌ای که از نظر محل حادثه و تعداد قربانیان بی‌سابقه بود، حدود هشت هزار نفر از حجاج که بیشتر آنان (۴۶۲ نفر) ملیت ایرانی داشتند، در اثر ازدحام ایجاد شده به علت رفتار عجیب نیروهای انتظامی سعودی در اثر گرمای شدید، تشنگی، فشار جمعیت و کوتاهی در کمک‌رسانی، قربانی شدند.

عظمت این حادثه باعث شد تا دولت سعودی تمام توان خود را برای مخفی نگه‌داشتن آمار واقعی قربانیان به خرج دهد و از همکاری با مسئولان و بازپس دادن جنازه‌ها تا حد ممکن خودداری کند تا اینکه هشدار مقام معظم رهبری در سخنرانی نوشهر، باعث شد اجساد قربانیان

www.rasanews.ir/nsite/fullstory/news/?id=294782

ایرانی را بازگردانند؛

<http://alef.ir/vdcgux9wyak9z74.rpra.html?302879>

منابع

۱. اتحاف الوری باخبار امّ القرى، عمر بن محمد ابن فهد، ج ۳، مکه مکرمه، ۱۴۰۳ق.
۲. اشارة الترغیب، محمد بن اسحاق الخوارزمی، به کوشش الذهبی، مکه، مکتبه نزار مصطفی الباز، ۱۴۱۸ق.
۳. الإحتجاج علی اهل اللجاج، احمد بن علی طبرسی، ج ۱، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۴. اخبار مکه، الازرقی، به کوشش رشدی الصالح، مکه، مکتبه الثقافه، ۱۴۱۵ق.
۵. اخبار مکه، الفاکهی، به کوشش ابن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۱۴ق.
۶. «از هندوستان تا حریم یار، سیری در سفرنامه حج مرحوم صاحب عبات الانوار علامه میر حامد حسین هندی»، ترجمه و تحقیق: محمد علی مقدادی، فصلنامه میقات حج، ش ۱۴، ص ۱۷۰.
۷. ازدحام فی منا و احکامه، اعمال ندوة مشکة الزحام فی الحج و حلولها الشرعية، علی القره داغی، رابطه العالم الاسلامی المجمع الفقہی.
۸. الاستبصار فی عجایب الامصار، کاتب مراکش، ج ۱، بغداد، ۱۹۸۶م.
۹. اسد الغابة فی معرفة الصحابه، ابن اثیر عز الدین ابو الحسن علی بن محمد الجزری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹ق..
۱۰. الاضحیة فی عصرنا، ناصر مکارم شیرازی، ج ۳، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۴۱۸ق.
۱۱. اعمال ندوة مشکلة الزحام فی الحج و حلولها الشرعية، المجمع الفقہی الاسلامی، مکه المکرمه، ۱۴۲۲ق.
۱۲. انساب الاشراف، بلاذری، به کوشش زکار و زرکلی، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۷ق.
۱۳. آثار اسلامی مکه و مدینه، رسول جعفریان، قم، مشعر، ۱۳۸۶ش.
۱۴. الآثار الباقیة عن القرون الخالیة، ابوریحان بیرونی، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰ش.
۱۵. الآحاد و المثنائی، ابن ابی عاصم، به کوشش باسم فیصل، ریاض، دار الدریاه، ۱۴۱۱ق.
۱۶. با کاروان صفا در حج ۸۲، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۳ش.
۱۷. بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، ج ۲، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۸. البحوث العلمیة، هیئة کبار العلماء، الرئاسة العامة للبحوث العلمیة و الافتاء، ۱۴۲۱ق.
۱۹. البداية و النهایة، ابن کثیر، بیروت، مکتبه المعارف.
۲۰. برکات سرزمین وحی، محمد محمدی ری شهری، ج ۶، تهران، مشعر، ۱۳۸۳ق.

٢١. تاج العروس، الزبيدي، به كوشش على شيرى، بيروت، دار الفكر، ١٤١٤ق.
٢٢. تاريخ مكة المكرمة قديماً و حديثاً، عبدالغنى محمد الياس، المدينة المنورة، مطابع الرشيد، ١٤٢٢ق.
٢٣. تاريخ الاسلام و وفيات المشاهير، الذهبى، به كوشش عمر عبدالسلام، بيروت، دار الكتاب العربى، ١٤١٠ق.
٢٤. تاريخ الجمرات بوادى منى فى مكة المكرمة، طه عبدالقادر، السعوديه، مركز ابحاث الحج.
٢٥. التاريخ الصغير، بخارى، به كوشش محمود ابراهيم، بيروت، دار المعرفة، ١٤٠٦ق.
٢٦. التاريخ القويم محمد طاهر الكردى، به كوشش ابن دهيش، بيروت، دار خضر، ١٤٢٠ق.
٢٧. تاريخ اليمن خلال القرن الحادى عشر الهجرى السابع عشر الميلادى/ تاريخ طبق الحلوى وصحاف المن والسلوى، الحسنى الوزير عبد الله بن على بن احمد بن محمد، محمد عبد الرحيم جازم، بيروت، دار المسيره.
٢٨. تاريخ امراء المدينة، عارف عبدالغنى، دمشق، دار كنان، ١٤١٧ق.
٢٩. تاريخ طبرى (تاريخ الامم و الملوك)، الطبرى، به كوشش محمد ابوالفضل، بيروت، دار احياء التراث العربى.
٣٠. تاريخ مدينة دمشق، ابن عساكر، به كوشش على شيرى، بيروت، دار الفكر، ١٤١٥ق.
٣١. تاريخ مكة المكرمة، عبدالغنى محمد الياس، مدينة، مكتبة ملك فهد، ١٤٢٢ق.
٣٢. تاريخ مكة المشرفة، ابن الضياء، به كوشش العدوى، مكه، المكتبة التجارية مصطفى احمد الباز، ١٤١٦ق.
٣٣. تاريخ، احمد بن يعقوب اليعقوبى، بيروت، دار صادر، ١٤١٥ق.
٣٤. تحصيل المرام، ابن احمد الصباغ، به كوشش ابن دهيش، ١٤٢٤ق.
٣٥. تحقيقى دقيق درباره جمرات و رمى آنها، على عطائى اصفهانى، قم، امير العلم، ١٣٨٢ش.
٣٦. تفسير القمى، القمى، به كوشش الجزائرى، قم، دار الكتاب، ١٤٠٤ق.
٣٧. تهذيب اللغة، محمد بن احمد ازهرى، ج١، بيروت.
٣٨. الجامع اللطيف فى فضل مكة و اهلها و بناء البيت الشريف، محمد ابن ظهير، به كوشش على عمر، قاهره، مكتبة الثقافة الدينيه، ١٤٢٣ق.
٣٩. الجامع لاحكام الحج و العمرة، العثيمين محمد بن صالح، به كوشش محمود السعيد، الازهر، دار البيان العربى، ٢٠٠٦م.
٤٠. الجامع، ابن وهب عبدالله المصرى، به كوشش رفعت فوزى و على عبدالباسط، دار الوفاء، ١٤٢٥ق.
٤١. جسر الجمرات / www.momra.gov.sa/about/gamarat.aspx www.kaphajj.org/jamarat_bridge_php
٤٢. جواهر الكلام، النجفى، به كوشش قوجانى و ديگران، بيروت، دار احياء التراث العربى.

۴۳. حج گزارشی از حج گزارى سال ۱۴۲۵ق. برابر با سال ۱۳۸۳ ش. رضا مختاری، تهران، مشعر، ۱۳۸۴ش.
۴۴. حج گزارشی از حج گزارى سال ۱۴۲۶ق. محمدحسین رجبی، چ ۱، تهران، مشعر، ۱۳۸۵ش.
۴۵. حج گزارشی از حج گزارى سال ۱۴۲۷ق. حسن مهدویان، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش.
۴۶. حج گزارش حج گزارى ایرانیان در موسم حج سال ۱۴۲۷ق. آذر و دی ۱۳۸۵ش. حسن مهدویان، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش.
۴۷. حج ۲۹، حجت الله بیات و سید حسین اسحاقی، تهران، مشعر.
۴۸. حج ۳۰، سید جواد ورعی و جواد منصوری، تهران، مشعر.
۴۹. حج رضا بابایی و علی اکبر جوانفکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۷ش.
۵۰. «حدود حمی المشاعر»، حمد جاسر، مجله العرب، رجب شعبان ۱۴۰۷ق.
۵۱. خلاصة الاثر فی اعیان القرن الحادی عشر، المحبی، بیروت، دار صادر.
۵۲. در حریم حرم سفرنامه حج سال ۱۳۷۴ش. جواد محدثی، تهران، مشعر، ۱۳۷۵ش.
۵۳. الدراسات الشرعیة و التاریخية لمكة المكرمة، عبدالملک بن دهیش بناء جسر علوی للجمرات: www.bin-dehaish.com
۵۴. دراسة تحليلية لحيز الفراغی و الزحام فی منى و عند الجمرات، اعمال ندوة مشككة الزحام فی الحج و حلولها الشرعیة، محمد بن عبدالله ادريس، رابطة العالم الاسلامی المجمع الفقهي.
۵۵. الدروس الشرعیة، الشهيد الاول، قم، نشر اسلامى، ۱۴۱۲ق.
۵۶. دعائم الاسلام، قاضی نعمان ابوحنيفة نعمان بن محمد مغربى تمیمی، مؤسسه آل البيت.
۵۷. دلائل النبوة، بیهقی، به كوشش عبد المعطی، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۰۵ق.
۵۸. ربیع الأبرار و نصوص الأخیار، زمخشری.
۵۹. رحلة ابن جبیر، محمد بن احمد ابن جبیر، بیروت، دار مكتبة الهلال، ۱۹۸۶م.
۶۰. الرحلة السرية للعقید الروسي، عبدالعزيز دولتشین، چ ۱، بیروت، الدار العربية للموسوعات، ۱۴۲۸ق.
۶۱. رمی جمرات در گذشته و حال، ناصر مكارم شیرازی، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب ۷ ۱۳۸۴ش.
۶۲. سفرنامه حجاز، محمد لیب البتنونی، ترجمه: هادی انصاری، تهران، مشعر، ۱۳۷۹ش.
۶۳. السيرة النبویه، ابن هشام، به كوشش السقاء و دیگران، بیروت، دار المعرفه.
۶۴. سيرة ابن اسحاق (السير والمغازی)، ابن اسحاق، به كوشش زكار، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامى، ۱۳۶۸ش.
۶۵. شمس العلوم، نشوان الحمیری، به كوشش العمرى و الاريايى، دمشق، دار الفكر، ۱۴۲۰ق.
۶۶. الصحاح، الجوهری، به كوشش العطار، بیروت، دار العلم للملايين، ۱۴۰۷ق.

٦٧. الطبقات الكبرى، محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصري، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، ج ١، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٠ق.
٦٨. علل الشرايع، الصدوق، به كوشش بحر العلوم، نجف، المكتبة الحيدرية، ١٣٨٥ق.
٦٩. العين (ترتيب العين)، خليل، به كوشش بكايي، قم، نشر اسلامي، ١٤١٤ق.
٧٠. عيون الأثر، ابن سيد الناس، بيروت، دار القلم، ١٤١٤ق.
٧١. فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بيت، جمعی از پژوهشگران زیر نظر سيد محمود هاشمي شاهرودي، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامي بر مذهب اهل بيت، ١٤٢٦ق.
٧٢. فقه الرضا، علي بن بابويه، مشهد، المؤتمر العالمي للامام الرضا، ١٤٠٦ق.
٧٣. في خير الاقطار محمد بن عبدالمنعم حميري، ج ٢، بيروت، ١٩٨٤م.
٧٤. القاموس المحيط، محمد بن يعقوب فيروزآبادي، ج ١، بيروت.
٧٥. قرب الاسناد، الحميري، قم، آل البيت، ١٤١٣ق.
٧٦. كتاب من لا يحضره الفقيه، محمد بن علي ابن بابويه، قم، دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ١٤١٣ق.
٧٧. كشف الارتياح، سيدمحسن امين، بيروت، دارالكتب الاسلامي، ١٤١٠ق.
٧٨. كشف اللثام والابهام عن قواعد الاحكام، محمد بن حسن فاضل اصفهاني، قم، دفتر انتشارات اسلامي، ١٤١٦ق.
٧٩. الكافي، الكليني، به كوشش غفاري، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٧٥ش.
٨٠. كشاف القناع، منصور البهوتي، به كوشش محمد حسن، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٨ق.
٨١. لسان العرب، ابن منظور، قم، ادب الحوزه، ١٤٠٥ق.
٨٢. ماء العينين ابن عتيق، به كوشش الظريف، بيروت الموسوعة العربية؛ ابوظبي، دار السويدي، ٢٠٠٤م.
٨٣. ماء العينين الرحله المعينيه، ابن العتيق، ج ١، بيروت و ابوظبي، ٢٠٠٤م.
٨٤. مأساة التدافع في منى الأسوأ منذ ربع قرن وانتقادات لـ «إدارة الحج»
٨٥. <https://arabic.rt.com/news/794987/>
٨٦. المحاسن، احمد بن محمد بن خالد برقي، ج ٢، قم، دار الكتب الإسلاميه، ١٣٧١ق.
٨٧. معجم المصطلحات و الالفاظ الفقيهيه، محمود عبدالرحمان، بي تا.
٨٨. المحيط في اللغة، اسماعيل بن عباد صاحب بن عباد، ج ١، بيروت.
٨٩. مدينة معاجز الأئمة الاثني عشر و دلائل الحجج على البشر، سيدهاشم بن سليمان بحراني، ج ١، قم، مؤسسة المعارف الاسلاميه، ١٤١٣ق.
٩٠. مراصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاع، صفى الدين عبدالؤمن ابن عبدالحق بغدادي، ج ١، بيروت، دار الجيل، ١٤١٢ق.

۹۱. مرآة الحرمين قم، ابراهيم رفعت پاشا، المطبعة العلمية، ۱۳۴۴ق.
۹۲. مروج الذهب، المسعودی، به كوشش اسعد داغر، قم، دار الهجره، ۱۴۰۹ق.
۹۳. مشروع الجسر الجمرات: <https://ar.wikipedia.org/wiki>.
۹۴. المصباح المنير، الفيومي، قم، دار الهجره، ۱۴۰۵ق.
۹۵. المصنّف، عبدالرزاق الصنعاني، به كوشش حبيب الرحمن، المجلس العلمي.
۹۶. المعالم الأثيرة في السنة و السيره، محمد حسن شراب، ج ۱، بيروت، دار الشاميه؛ دمشق، دار القلم، ۱۴۱۱ق.
۹۷. معالم مكة التاريخيه، عاتق بن غيث البلادي، مكة، دار مكة، ۱۴۰۳ق.
۹۸. معجم البلدان، ياقوت بن عبدالله ياقوت حموي، ج ۲، بيروت، ۱۹۹۵م.
۹۹. معجم مقاييس اللغة، ابن فارس، به كوشش عبدالسلام، قم، دفتر تبليغات، ۱۴۰۴ق.
۱۰۰. المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام، جواد علي، ج ۴، بيروت، دار الساقى، ۱۴۲۲ق.
۱۰۱. المقنعه، المفيد، قم، نشر اسلامي، ۱۴۱۰ق.
۱۰۲. مكة در بستر تاريخ، نعمت الله صفري فروشاني، قم، مركز جهاني علوم اسلامي، ۱۳۸۶ش.
۱۰۳. مناسك حج (محمشي)، محمدرضا محمودي، تهران، مشعر، ۱۴۲۹ق.
۱۰۴. المناسك و اماكن طرق الحج، ابواسحاق الحربي، به كوشش حمد الجاسر، رياض، دار اليمامة، ۱۴۰۱ق.
۱۰۵. المناقب، الخوارزمي، به كوشش مالك محمودي، قم، نشر اسلامي، ۱۴۱۱ق.
۱۰۶. المنتظم، ابن الجوزي، به كوشش محمد عبدالقادر و ديگران، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۲ق.
۱۰۷. موسم بيداري، سيدمهدى عليزاده موسوي، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۲ش.
۱۰۸. موسوعة المملكة العربية، گروهی از پژوهشگران، رياض، مكتبة ملك عبدالعزيز، ۱۴۲۸ق.
۱۰۹. موسوعة مرآة الحرمين الشريفين، ايوب صبري باشا، القاهرة، دار الآفاق العربي، ۱۴۲۴ق.
۱۱۰. موسوعة المملكة العربية السعودية، گروهی از نویسندگان، به سرپرستی عبدالرحمن بن سعيد آل حجر، رياض، الغطاء النباتي؛ مكة المكرمة، مكتبة ملك عبدالعزيز، ۱۴۲۸ق.
۱۱۱. النوازل في الحج، علي بن ناصر الشلعيان، رياض، دار التوحيد، ۱۴۳۱ق.
۱۱۲. نهاية الارب، احمد النويري، قاهره، دار الكتب و الوثائق، ۱۴۲۳ق.
۱۱۳. النهايه، ابن اثير مبارك، به كوشش الزاوي و الطناحي، قم، اسماعيليان، ۱۳۶۷ش.
۱۱۴. يتيمية الدهر، (عبدالملك الثعالبی، به كوشش مفيد قمحيه، ۱۴۰۳ق).

115. [www. fa.alalam.ir/news/1707646](http://www.fa.alalam.ir/news/1707646)

116. www.rasanews.ir/NSite/FullStory/?Id=294782

117. www.alef.ir/vdcgux9wyak9z74.rpra.html?302879